

Юсова Наталія

**ЗМІНА АКЦЕНТІВ В УКРАЇНСЬКІЙ РАДЯНСЬКІЙ
МЕДІЄВІСТИЦІ НА ПРОБЛЕМУ ПРИЄДНАННЯ УКРАЇНИ ДО
РОСІЇ (КІНЦЯ 30-х – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 40-х рр. ХХ ст.).**

Одне з центральних місць в сучасній українській історіографії займають дослідження питань, що стосуються перегляду історії україно-російських взаємин, різних аспектів спільного історичного минулого обох народів. У цьому відношенні найбільш важливим є нове бачення національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. і приєднання України до Росії. Нова оцінка останньої події в працях сучасних істориків, в цілому, перегукується з положеннями старої української історіографії першої треті ХХ ст. Звичайно, що 350-річчя Переяславської ради актуалізує появу нових досліджень з цієї тематики.

Як приклад, назвемо збірник “Переяславська Рада”, який нещодавно вийшов друком досить великим як на сьогодні накладом – п’ять тисяч екземплярів, і де поруч з історичними розробками в достатній мірі представлено й історіографічний доробок¹.

В грудні 2003 р. виповнюється також і 50 років з дня виходу знакових тез ЦК КПРС “До 300-річчя возз’єднання України з Росією 1654 - 1954 рр.”. В тоталітарному суспільстві подібні партійні тези набували догматичного значення для всіх прошарків, зокрема для науковців. Втім, ці тези, що їх складали професійні історики, а партійні функціонери лише відредагували їх, підводили підсумок під історіографічним процесом перегляду традиційних положень і концепцій української національної та російської великодержавної історіографій. Цей процес розпочався у другій половині 30-х рр. XX ст. Вироблені в той період нові концепції про “спільне історичне минуле” українців і росіян відповідали уявленню верхівки більшовицького режиму про україно-російський “братерський союз” – фундамент могутності Радянського Союзу².

Ключовими ланками в цьому історіографічному процесі стало вироблення двох знакових положень: про Київську Русь як “**спільну колиску**” (тут й надалі – підкреслено Ю.Н.) трьох східнослов’янських народів та про “**возз’єднання**” України з Росією в 1654 р. Останнє почало трактуватися як цілком позитивне явище, про що свідчить уже сам термін. Січневі тези ЦК КПРС 1954 р. пов’язали між собою названі положення й сакралізували їх в дусі офіційної радянської ідеології. Зв’язуючою ланкою між ними стали сформована в той же період в радянській медієвістиці теорія про “**давньоруську народність**” – спільного предка східних слов’ян. Ця теорія зводила фундамент не просто під “спорідненість”, а під етнічну єдність трьох східнослов’янських народів, хоча б в давньоруську добу. Потрібно зауважити: таке потрактування в перспективі давало можливість повернення на позиції “єдиного руського народу”. І, дійсно, така тенденція прослідковується в працях 40-х рр. частини авторитетних російських медієвістів³. Положення про спільну східнослов’янську державу, яка об’єднала (або навпаки: народність витворила державність) “єдину народність” східних слов’ян – слугувало в якості головного аргументу на користь споконвічної спільності історичного процесу у східних слов’ян. З такої точки зору відновлення якщо не культурно-етнографічної єдності, то

державно-релігійної єдності українців і росіян, що розпочалося в 1654 р. – закономірне й справедливе явище, “цілковите (або: безумовне) благо” для історичної долі всього східного слов’янства. Так, в січневих тезах “возз’єднання” характеризується як “закономірний результат всієї попередньої історії двох великих братніх слов’янських народів – російського й українського”, а “актом возз’єднання український народ закріпив свій тісний і нерозривний історичний зв’язок з російським народом, в особі якого він знайшов великого союзника, вірного друга і захисника в боротьбі за своє соціальне і національне визволення”⁴.

Постулати про “спільну вітчизну”, “спільне походження”, “спільність історії і культури” слугували радянським ідеологам в якості засад теорії “єдиного радянського народу”, який витворюється шляхом “злиття націй”⁵. Спроби десакралізації січневих тез ЦК КПРС 1954 р., що здійснювалися деякими радянськими істориками (приміром, М. Браїчевський⁶) жорстко придушувалися владою⁷. Лише історики української діаспори гостро критикували названі концепції радянської історіографії, обстоючи в цілому позиції школи М. Грушевського⁸.

Проте, як в працях істориків української діаспори, так і в сучасній українській історичній науці часів незалежності⁹ зазначений історіографічний процес, який, зокрема, відбувався в історичній науці УРСР кінця 1930-х – початку 1950-х рр., всебічно не розкрито і не проаналізовано, зокрема – на основі архівних матеріалів. В першу чергу не проаналізовано позанаукові чинники, що впливали на вироблення тих чи інших положень згаданих концепцій; не з’ясовано фактичний та хронологічний перебіг історіографічних подій, особистий внесок українських істориків у започаткування і/або розробку концепцій про Київську Русь як “спільну колыску”, “давньоруську народність” та “возз’єднання” України з Росією.

Наявний в архівах України корпус джерел та матеріалів, тогочасна періодика, опубліковані й неопубліковані праці істориків УРСР означеного часу дозволяють дослідити метаморфозу української радянської історіографії в оцінці події приєднання України до Росії.

Однак у даній студії зупинемося лише на першому періоді (кінець 30-х - перша половина 40-х рр. ХХ ст.) цієї трансформації, коли поступово в українській історіографії і свідомості суспільства відбувається зміна акцентів по відношенню до оцінки Переяславської ради 1654 р. та її результатів. Аналіз джерел

дозволяє стверджувати, що формула “найменшого зла” стосовно факту приєднання України до Московської держави в реальній пропагандистській роботі ідеологічного апарату та працях провідних істориків УРСР вже під кінець війни була відсунута на маргінес.

Як відомо, стара схема і положення російської історіографії вперше зазнали “раціонального укладу” в творах М. Грушевського¹⁰. Український історичний процес був категорично відокремлений від російського; “єдиний руський народ”, як в минулому, так і в сучасності, визнавався за такий, що розпадається на три самостійних “окремішних народності”; Київська Русь визнавалася лише утвором і першою державою українського народу; тощо. Відповідно, й приєднання України до Росії та подальша колоніальна інкорпорація України у склад Російської імперії визнавалася негативним явищем. Хоча, з позиції так званого “абсолютного зла” воно розцінювалося вже в пореволюційний період в офіційній марксистській літературі 20-х – першій половині 30-х рр., коли більшовики викорчували залишки ідеології російського націоналізму – однієї з трьох головних підвалин старого режиму. Однак і тоді партійна верхівка пильно слідкувала за тим, щоби цей процес не виходив за межі виголошеної більшовиками нової месіанської ідеї для російського народу – ідеї світової соціалістичної революції та єднання “трудящих” всього світу навколо Москви у III-у комінтерні. Так, приміром, коли під час літературної дискусії середини 20-х рр. М. Хвильовий висунув літературне гасло “Геть від Москви ...”, партійні ідеологи це потрактували як політичне гасло, як прояв українського буржуазного націоналізму. Зокрема, тодішній голова агітпропу ЦК КП(б)У А. Хвиля в дусі нової ідеологічної доктрини запропонував інше гасло – “разом з літературою Росії”¹¹. На цю літературну дискусію відгукнувся і сам Й. Сталін, який в листі до Л. Кагановича та політбюро ЦК КП(б)У від 26 квітня 1926 р. викрив антиросійськість наркома освіти О. Шумського, що за ним прикривався М. Хвильовий. Й. Сталін нагадав, що вище досягнення російської культури – ленінізм¹². Тому, за логікою більшовицької верхівки, радянські народи мають бути “разом” з російським в справі побудови соціалізму та розгортання світової революції. Звідси можна вважати прогресивним явищем те, що завдяки історичним подіям минулого інші народи опинилися у складі однієї держави - СРСР.

Вже в 1934 р. компартійне керівництво тезово сформулювало основний напрямок подальшої трансформації історичної науки у зв'язку з необхідністю переглянути базові риси історичної теорії та шкільної методики викладання історії пануючої на той час марксистської школи М. Покровського, в якій підтримувалося положення про “абсолютне зло” стосовно оцінки входження до складу Росії інших народів та держав. Одним із актуальних завдань була задекларована необхідність відновлення ролі історії в патріотичному вихованні радянського суспільства. Показовими в цьому відношенні є офіційні партійні та урядові документи. Це – постанова РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 16 травня 1934 р. “Про викладання цивільної історії в школах СРСР” та “Зауваження з приводу конспекта підручника історії СРСР” від 8 серпня 1934 р. за авторством Й. Сталіна, С. Кірова, А. Жданова. В них вимагалось від радянських істориків написання нових підручників, витриманих в більш традиційному для російської історіографії руслі.

Сталінський режим взяв курс на фактичне відродження Російської імперії під личиною СРСР. Втім, у національному аспекті імперський курс мімікрувався під “загальнорадянський патріотизм” й “інтернаціоналізм” із урахуванням національних особливостей СРСР. Останнє проявлялося в продовженні політики “коренізації” (в тому числі – “українізації”), яка по формі залишалася національною, а по суті – набувала де більше “загальнорадянських патріотичних рис”. Відношення до спільного імперського й, взагалі, історичного минулого ставало більш лояльним щодо російського народу, який знову проголошувався “великим”¹³, тому що він переможно завершив першу в світі соціалістичну революцію і стоїть в авангарді всього прогресивного людства.

В середині 1930-х рр., після виходу постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 26 січня 1936 р. «Про хибні погляди так званої історичної школи Покровського»¹⁴, в партійній періодиці та фахових історичних часописах розпочався процес критики та засудження “антиісторичних” та “антипатріотичних” положень історичної концепції М. Покровського та його учнів¹⁵. Було визнано за необхідне створення справді “марксистського” підручника з історії СРСР. В 1936 р. було оголошено конкурс на написання нових підручників з історії СРСР, а у серпні 1937 р. вийшла постанова журі урядової комісії з конкурсу на найкращий підручник. Якраз постанова й визначила напрями перегляду

положень, що стосувалися місця й ролі Київської Русі в історії східних слов'ян та приєднання України до Росії. Саме в ній вперше пролунала вказівка розглядати приєднання до Росії інших народів і держав як “найменше зло”. До цієї постанови в офіційній радянській історіографії Переяславський акт оцінювався як “союз українських феодалів з російськими”, який, по суті, юридично оформив початок колоніального панування Росії над Україною¹⁶. Відповідно до загальної концепції марксизму-ленінізму, як зазначає М. Брайчевський, цей факт, як і всякий акт колоніального загарбання, розглядався як “безумовне зло”¹⁷. А в постанові журі вказувалося, що радянські історики “не бачать ніякої позитивної ролі в діях Хмельницького в XVII ст., в його боротьбі проти окупації України панською Польщею і султанською Туреччиною; факт переходу ... України під владу Росії, розглядається... як абсолютне зло, поза зв'язком з конкретними історичними умовами того часу; автори не бачать, що... перед Україною стояла тоді альтернатива – або бути поглинутою панською Польщею і султанською Туреччиною, або перейти під владу Росії; вони не бачать, що друга перспектива була все ж **найменшим злом**”. Отже, більшовицьке керівництво змінило формулу “абсолютного зла” на іншу – “найменшого зла”, що нею радянські історики повинні були користуватися як безумовно вірною.

Після цієї постанови у науковій та популярній історичній літературі та періодиці різко почали мінятися оцінки явищ, подій та героїв історії народів СРСР. Відбувається певна “реабілітація” деяких героїв та подій дожовтневої російської історії, що мали важливе значення для формування нового радянського патріотизму й, які репрезентували собою часткове відновлення російського імперського патріотизму. Цьому сприяли також видання творів визначних дореволюційних істориків-систематиків — С. Соловйова, В. Ключевського, О. Преснякова та ін. Ці зміни були необхідні сталінському режиму в умовах наближення нової світової війни. Загострення міжнародної ситуації в кінці 30-х рр., а особливо початок II-ї світової війни, військові конфлікти СРСР з Японією, Польщею, Фінляндією, Румунією каталізували перед сталінським режимом ідеологічну необхідність відродження імперського патріотизму. Для цього було вкрай необхідно відновити історичну пам'ять про героїв Російської імперії та її переможні війни. Партійним пропагандистам пропонувалося постійно нагадувати в своїх лекціях про боротьбу з іноземними загарбниками,

підкреслюючи при цьому роль державних діячів і полководців минулого. В одному із виступів перед суспільствознавцями начальник Управління пропаганди ЦК ВКП(б) Г. Александров піддав їх різкій критиці за недооцінку історичного значення розвитку національної самосвідомості народів, зокрема російського¹⁸. Напередодні війни в головному партійному часописі СРСР “Большевик” виходить стаття Й. Сталіна, де піддано критиці працю Ф. Енгельса, присвячену викриттю імперіалістичної політики Росії. Ця стаття була написана Й. Сталіним ще 10 років тому, але “чекала” слушного моменту для оприлюднення. Однак тут Й. Сталіним застосовуються досить обережні формулювання в рамках теорії “найменшого зла”¹⁹.

Після постанови 1937 р. урядового журі починають інакше оцінювати також персонажів та події української історії. Зокрема, гетьман Б. Хмельницький, який до постанови в так званій марксистській історіографії іменувався не інакше як “кат українського народу”, “зрадник повсталих козацько-селянських мас”, який сприяв встановленню “колоніального панування Росії над Україною і кріпосницького гніту”²⁰, знов повернувся до лав “народних героїв” України та Росії. В такій якості він виступає у виданій 1940 р. книзі із серії ЖЗЛ²¹. В липні цього ж року урочисто відзначається 230-річчя Полтавської битви. Новостворений Інститут історії України АН УРСР (далі – ІУ) проводить з цієї нагоди виїзну наукову сесію в м. Полтаві²².

Хоча українська історична наука й її носії були репресовані (в тому числі й марксистська школа М. Яворського) ще на рубежі 20-х – 30-х рр., проте, справа перегляду засад національної історіографії в руслі нового сталінського курсу затягувалася, в першу чергу, через відсутність кадрів: освічених, фахово підготовлених істориків було обмаль та й ті, що були, в умовах великого терору середини 30-х рр. (і пізніше) перманентно зазнавали репресій²³. Лише зі створенням в 1936 р. Інституту історії України АН УРСР справа поступово зрушилася. Виконуючи постанову ЦК КП(б)У від 11 квітня 1935 р. “Про підготовку курсу історії України”, ІУ приступив до складання марксистських курсів з української історії²⁴ — стислого курсу(посібник для середньої школи), синтетичного багатотомного курсу (посібник для вузів) та ін. Одночасно колектив Інституту приступив до написання окремих нарисів по періодах, в яких мали подаватися, згідно новій направленості, виклад історичного процесу та оцінка подій, фактів та особистостей. Взірцем для радянських історичних

праць став сталінський “Короткий курс історії ВКП(б)”, що вперше публікувався на шпальтах газети “Правда” у вересні 1938 р.

Одночасно з появою формули “найменшого зла” розпочався перегляд місця і ролі Київської Русі в історії східного слов’янства. “Першою ластівкою” такого перегляду став вихід у світ початкового випуску “Нарисів з історії України” (“Київська Русь і феодальні князівства”), що його підготували К. Гусликий та Ф. Ястребов – наукові співробітники ІУ. В цьому виданні вперше²⁵ в українській радянській історіографії було висунуто положення про Київську Русь як “спільний початковий період” в історії українців, росіян та білорусів. Зокрема тут зазначається, що Київська держава була «східнослов’янською державою... ні український, ні білоруський, ні російський народи в цей період ще не оформилися». На думку співавторів, вони, як народності, почали зароджуватися з кінця XI ст. Ці «народності, зв’язані спільним початковим періодом історичного розвитку, спільною боротьбою з зовнішнім ворогом, споріднені одна з одною мовою, культурою і побутом»²⁶. У перевиданні даної монографії (1939 р.) науковці відносять початок зародження трьох народностей вже до XI — XII ст.²⁷. А культурна спадщина Київської Русі, на їхню думку, стала надбанням усіх трьох східнослов’янських народів²⁸. Ці погляди на Київську Русь та її культурну спадщину починають підтримувати авторитетні радянські дослідники. Знову впливає із забуття вираз “спільна колиска”. Так, відомий дослідник історії давньоруської літератури академік АН УРСР М. Гудзій пише, що «Слово о полку Ігоревім» «виникло в тій спільній колисці, якою була Київська Русь для великоросів, українців, білорусів, воно по праву належить в рівній мірі всім цим трьом братнім народам»²⁹. Але остаточне затвердження нової концепції про Київську Русь було зроблено в працях офіційного лідера радянських істориків академіка Б. Грекова. Головний його тезис, що згодом постійно повторювали радянські історики – наступний: «історія Київської держави – це не історія України, не історія Білорусії, не історія Великоросії. Це історія держави, яка дала можливість дозріти і вирости і Україні, і Білорусії, і Великоросії»³⁰.

Окрім утвердження положень про Київську Русь як “спільну колиску” в історичній науці СРСР майже одночасно виникає ідея про єдиний руський (східнослов’янський) народ Київської Русі. Ця ідея висувається знову ж таки академіком Б. Грековим в 1939 р. у монографії “Київська Русь” та інших його працях³¹. Так співпало, що в цей рік відбувається вікопомна подія в історії українського

народу – об'єднання його в “єдиній радянській державі” – УРСР. Відгукнувся на цю подію і Б. Греков, який в своїй доповіді, виголошеній 26 жовтня 1939 р. на засіданні Відділення історії та філософії АН СРСР (опублікована в популярному журналі “Новый мир”), прослідковує історію Західної України давньоруського періоду з метою показати етнокультурну єдність і спільність її населення з усім єдиним “руським народом” Давньої Русі³². Тут Б. Греков, щоправда, кілька разів використовує більш коректний і історично вірний термін – “народ Русь” та “русини”. Підкреслимо, що під цими найменуваннями вчений мав на увазі всіх східних слов'ян.

Радянська пропагандистська машина і офіційна історіографія справедливо характеризувала входження західноукраїнських земель в 1939-40 рр. до складу УРСР як возз'єднання українського народу. Підкреслюється, що ця подія сталася лише завдяки “мудрій” політиці більшовицького керівництва і особисто Й. Сталіна. Українські історики прийняли активну участь у новій ідеологічній кампанії з приводу події входження Західної України до складу УРСР. Тоді ж і виникає, за словами К. Гуслистого – “ідея возз'єднання” (українського народу)³³. Видається ряд статей і брошур, в яких підкреслюється національний момент: історія Західної України в контексті національної боротьби українського народу проти поляків та інших загарбників. В листопаді 1939 р. ІІУ провів наукову сесію присвячену історії Західної України³⁴. На матеріалах сесії був виданий збірник наукових статей під загальною назвою “Західна Україна”. Достатньо навести для прикладу назву “офіціозної” статті директора ІІУ С. Белоусова, щоби став зрозумілим контекст цих ідеологічних заходів. Стаття називалася – “Крах польської держави і з'єднання великого Українського народу в єдиній Українській державі – УРСР”³⁵. В цьому ж році, напевно вперше за період існування Радянської України відзначалася у позитивному контексті ювілейна річниця приєднання України до Росії. 285-та річниця Переяславської ради була відмічена схвальними статтями співробітників ІІУ³⁶. В тому ж збірнику “Західна Україна” була опублікована стаття старшого наукового співробітника ІІУ М. Петровського, в якій події 1654 р. характеризуються як **“об'єднання двох братніх народів – українського і російського”**³⁷. В тому ж спрямуванні викладаються думки і в його докторській монографії, що вийшла 1940 р. в серії “Нариси історії України”(вип. IV) під назвою “Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання

України до Росії (1648 — 1654 рр.)”. В доробку дається схвальна оцінка діяльності Б. Хмельницького, що була направлена на об’єднання українського народу з народом російським³⁸. Факт приєднання України до Росії оцінюється вченим в позитивному ракурсі³⁹. Як пригадує під час однієї з нарад з істориками в ЦК КП(б)У в 1947 р. К. Гуслистий – М. Петровський саме після постанови урядового журі (1937 р.) взявся до закінчення дисертації, тобто, він став на вищевказану точку зору вже в 1937 р.⁴⁰

Таким чином, майже одночасно відбуваються: поява тези про “найменше зло”, що міняє відношення до факту приєднання України до Росії, відзначення 285-річчя цього приєднання з урахуванням тези про “найменше зло”, прийняття в радянській історичній науці нового положення про Київську Русь як “спільний початковий період” історії трьох східнослов’янських народів та висунення ідеї про “народ Русі” як спільного предка білорусів, росіян і українців і, нарешті, в 1939-40 рр. – возз’єднання українських земель і українського народу. Аналіз джерел, що стосуються історіографічної ситуації наступних років свідчить, що в українській історіографії поступово відбулася екстраполяція оцінки подій 1939-40 рр. на події середини XVII ст.; або, інакше, — термін “возз’єднання”, який був правильно застосований до факту об’єднання в 1939-40 рр. українського народу, тепер зазнав акомодатії щодо характеристики приєднання України до Росії в 1654 р. Такому пристосуванню посприяло впровадження концепції про Київську Русь як «спільну колицу» та концепції про «давньоруську народність».

Нове радянське відношення до спільного україно-російського історичного минулого вимагало освітлення з нових позицій і проблеми походження українського народу. У висвітленні цього питання необхідно було акцентувати положення про єдність походження українського та російського народів – “єдинокровних братів” – синхронність та історичну закономірність їх формування відповідно до методології історичного матеріалізму. Актуальність прояснення питання про походження й формування української народності була також важлива в умовах, коли щойно відбулося возз’єднання майже всіх етнічних українських земель. У зв’язку з цим необхідно було показати спільність походження і єдність вже самого українського народу, що об’єднався, врешті, в єдиній “українській радянській державі”. Десь в ці роки (згодом – в 1940 р.) було створено комісію АН УРСР з вивчення проблеми

“Походження української народності і формування її в націю”⁴¹. Вона була включена в академічний п’ятирічний план (1941-45 рр.) як міжінститутська комплексна науково-дослідна тема. Провідним інститутом для її виконання став ІУ. Тема визнавалася як одна “з найбільш важливих в області історії України”⁴². Виконавцями цього пріоритетного планового завдання призначалися провідні історики Інституту – наукові співробітники відділу історії феодалізму С. Юшков (керівник), М. Петровський та К. Гуслистий⁴³.

Спершу зазначеною проблемою фактично займався лише М. Петровський. Вчений розробляв її в контексті історії соборності українського народу та українських земель. Але він в своїх дослідженнях виступає як історик, а не етногенетик. Головне ж завдання, що ставив перед собою М. Петровський і яке було суголосно духові часу, полягало в показі історії українського народу в тісному зв’язку з історією російського; особливо наголошуючи на періодах спільної боротьби з іноземними загарбниками. Вже на початку літа 1941 р. була набрана в типографії його велика монографія під назвою – “Возз’єднання українського народу в єдиній українській радянській державі”, але в умовах війни вже готовий набір і, навіть, машинопис – загинули⁴⁴. Очевидно, що вчений готував її приблизно з 1939 р., коли ця тема стала гостро актуальною. На жаль, архівних документів, які свідчили б про момент початку роботи над нею не збереглося. Сам автор свідчить, що в монографії він “підсумував свою багаторічну роботу”⁴⁵. Тут, історик ставив собі за мету показати розвиток українського народу від його початків до 1939-40 рр., як історію боротьби за возз’єднання в єдиній українській державі та **“об’єднання з російським народом”**⁴⁶. Замовлення на монографію М. Петровському поступило від партійно-ідеологічного науково-дослідного центру – Українського філіалу ІМЕЛ при ЦК КП(б)У, а друкувати мав Політвидав⁴⁷. Фактично, це був короткий курс історії України, якому надавалося великого суспільно-політичного значення. Не дивно, що значне місце в монографії займало висвітлення подій Визвольної війни українського народу середини XVII ст. та приєднання України до Росії. Виклад цього матеріалу відповідав докторській монографії М. Петровського 1940 р. Скорочені варіанти, науково-популярні за характером, цієї монографії вийшли в роки війни, як українською, так і російською мовами⁴⁸. Серед них найбільша в політичному сенсі, була публікація на шпальтах головного партійного часопису –

“Большевик”⁴⁹. Вона вийшла в січні 1944 р. в дні відзначення 290-ї річниці Переяславського акту і, фактично, відображала офіційну позицію Компартії щодо нової схеми історії України. Цю статтю М. Петровського особливо відзначає директор Інституту історії партії при ЦК КП(б)У Ф. Єневич у своїй довідці про роботу ІІУ з часів його заснування, яку він підготував в травні 1944 р. для пропаганди ЦК⁵⁰.

Однією з перших публікацій на основі чернеток монографії стала стаття “Київська Русь – спільний початковий період історії російського, українського і білоруського народів”⁵¹. Фактично, вона собою становила скорочений виклад перших 3-х параграфів монографії⁵². Вийшла стаття на початку 1942 р., але, як зазначає сам автор, вона ним була написана ще до війни⁵³. Тут, вперше, на основі положень, сформульованих Б. Грековим, була викладена у головних рисах концепція про давньоруську народність (у М. Петровського – “єдиний народ Київської Русі і феодальних князівств”)⁵⁴. У відповідності до реалій воєнного часу, більша частина статті була присвячена показу боротьби “єдиного народу Київської Русі” проти іноземних загарбників, як одного із факторів, що згуртував східних слов’ян в одне ціле. Зазначена стаття, власне, була доповіддю, перед цим виголошеною М. Петровським на науковій сесії АН УРСР в м. Уфі. Із інших наукових прицендентів відомо, що такого суспільно-політичного значення теми обов’язково санкціонувалися ЦК компартії. На той момент, вчений був фактичним керівником ІІУ (офіційне затвердження його на посаді в.о. директора об’єднаного Інституту історії і археології сталося в червні 1941 р.⁵⁵). Тому ця доповідь, попри її очевидну актуальність (показ боротьби з іноземними загарбниками), разом з тим, ставала політичним орієнтиром для науковців – в якому напрямку необхідно висвітлювати історію україно-російських взаємин.

Таким чином, М. Петровський, виконуючи планове завдання, давав свою відповідь на питання про початки етногенезу українців та, фактично, прослідковував їх подальшу етнічну історію у відповідному контексті. Взагалі, саме війна з нацистами актуалізувала та прискорила етногенетичні дослідження в СРСР, в зв’язку з нагальною необхідністю протистояти фашистським расовим доктринам, особливо, антислов’янського характеру. Етногенез слов’янства досліджували в роки війни А. Удальцов, М. Державін, В. Пічета, В. Мавродін та ін.⁵⁶. Вони обстоювали положення про спільність походження і етнічну єдність східних

слов'ян у давньоруську добу. Подібно до М. Петровського, А. Удальцов і В. Мавродін виступили фундаторами концепції про давньоруську народність. Саме дана концепція стала, в подальшому, відправним моментом обґрунтування недоцільності застосування формули “найменшого зла” відносно приєднання України до Росії та його наслідків і, відповідно, підводила науково-ідеологічний фундамент під тезу про “возз'єднання”.

Початок війни з фашистською Німеччиною прискорив необхідність зміцнення засад нової гібридної ідеології загальнорадянського патріотизму на базі національно-патріотичних цінностей народів СРСР (насамперед – російського) та соціалістичних цінностей⁵⁷. Щоб перемогти у війні – радянське керівництво це добре розуміло – потрібно було заручитися лояльністю народів СРСР, передусім, українського. Сталінський режим від тепер намагається показати себе для українців у кращому світлі, ніж гітлерівський; зробити себе привабливішим. Все це змусило радянське керівництво зменшити тиск на українське національно-культурне життя і піти на певні поступки. В рамках радянського патріотизму в певній формі був допущений і український⁵⁸. При цьому дозволялося мобілізувати національні почуття українського народу, але акцент ставився на його віковичній боротьбі проти іноземних загарбників у тісній злуці з російським народом⁵⁹. Щоби мобілізувати національний український патріотизм було дозволено популяризувати приклади національної боротьби українського народу за незалежність⁶⁰. В періодиці воєнних часів було продовжено, розпочате іще з 1940 р. українського народу великим нарівні з російським⁶¹. З'являються літературно-мистецькі твори про героїчне минуле українського народу, радянська пропаганда постійно наголошує на тезі про державність України, що її прагнуть знищити німецькі окупанти⁶². Відповідно, дозволяється згадувати про українську державність в минулому. Одночасно обов'язковим було – згадування про єдність походження українців і росіян, їх спільну державу – Київську Русь, їх спільну боротьбу проти спільних ворогів, іноземних загарбників впродовж всієї історії; акцентція на історичних фактах, що свідчили би про “братерський союз” двох народів, проводячи при цьому паралелі на сучасність. Вперше засади нового українського радянського патріотизму **в умовах** радянсько-німецької війни було сформульовано не політичним керівництвом УРСР, а вченим ІІУ, професійним істориком, вже згаданим вище М. Петровським, що не був навіть членом КПРС. Це було

зроблено ним 9 липня 1941 р. на шпальтах газети “Комуніст”⁶³. До речі, знаний сучасний дослідник історії України 30-40-х рр. В. Гриневич першим звернув увагу, що М. Петровський до війни (у 1939 р.) в одній із своїх брошур дав модель українського радянського комуніста⁶⁴. Щоби не повторюватися вкажемо тільки, що в статті в тезовій формі і з відповідним до часу і жанру пафосом, окрім прикладів військової доблесті українського народу, викладені основні положення його праці “Возз’єднання...” щодо “спільної історії,” “спільної боротьби” і “братерського союзу” двох народів – українського і російського. Ці засади вчений популяризував впродовж всіх воєнних років у численних публікаціях в різноманітних періодичних виданнях, брошурах і лекціях.

Під час військових операцій Червоної армії по звільненню України готується і відзначається також і 290 річниця Переяславської ради (січень 1944 р.). На цей раз подія відзначається вже на державному рівні. Пропозицію про відзначення цієї події в своєму листі до Й. Сталіна зробив М. Хрущов, який очолював компартію України⁶⁵. В проекті постанови ЦК КП(б)У “Про відзначення 290-річчя з дня приєднання України до Росії” ця подія характеризується цілком позитивно⁶⁶. Зокрема, вказується, що в 1654 р. “навечно був скріплений непорушний союз двох братніх народів – великого українського народу з великим російським народом”⁶⁷. Далі в проекті постанови актуалізується “братерський союз” двох народів в минулому, який ще більше загартувався “у вогні Вітчизняної війни”⁶⁸. Історичну довідку для ЦК КП(б)У в зв’язку з річницею Переяславської ради підготував М. Петровський. Хоча М. Петровський “ритуально” посилається на обов’язкову догматичну тезу про “найменше зло”, проте він оцінює приєднання України до Росії скоріше як “благо”⁶⁹. Важливим моментом в контексті нашої статті є встановлення М. Петровським зв’язку між походженням двох народів та подіями середини XVII ст. Зокрема, він це робить в одному реченні: “український народ в боротьбі за національну незалежність – знайшов допомогу від братнього російського народу, з яким був зв’язаний спільністю історичного процесу формування своєї народності і походженням своєї державності”⁷⁰. В тому ж дусі написана і вже згадана стаття “Возз’єднання українського народу в єдиній українській радянській державі”, яка тоді ж була опублікована в журналі “Большевик”. Таким чином, ідея **возз’єднання українського народу**, яку проводив у своїй

монографії ще з довоєнного часу М. Петровський, оформлення концепції про “єдиний народ” Київської Русі як спільного предка українців, росіян і білорусів, поєднувалася в нього з тематикою, що була для вченого головним предметом наукових зацікавлень, тобто – темою “Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. та приєднання України до Росії”⁷¹. Не дивно, що М. Петровський іноді починає використовувати термін “возз’єднання” і до подій 1654 р. Необхідно підкреслити, що в опублікованих працях М. Петровського термін “возз’єднання” в цьому сенсі ніколи не звучав. Він використовував його лише в усних виступах, під час нарад, засідань тощо⁷². Щоправда, даний термін використовували й інші вчені-історики, письменники, партійні працівники тощо (під час тих же нарад і зборів)⁷³.

В зазначеній докторській монографії, а ще більше в своїх працях науково-популярного характеру, що виходили великими накладками в роки війни, М. Петровський, дійсно, оцінює приєднання України до Росії цілком позитивно. Так, у одній із праць, що вийшла напередодні війни, він писав: “Визвольна війна і приєднання України до Росії мали велике позитивне значення для українського народу”, приєднання “відповідало історичним прагненням українського народу до об’єднання з народом російським”⁷⁴. Постійний опонент М. Петровського в ІУ та КДУ М. Рубач на одній із нарад з істориками в ЦК КП(б)У в 1945 р. логічно закидав М. Петровському відступ від формули “про найменше зло”. На думку М. Рубача, якщо, приєднання України до Росії було визначено наперед, і таким, що “відповідало історичним прагненням українського народу”, то тут маємо не зло, а благо⁷⁵. “Найменше зло” могло бути лише в тому випадку, якщо приєднання було вимушеним, коли більше не залишалося жодного іншого виходу.

Оцінка приєднання України до Росії як визначене наперед закономірне позитивне явище, чітко прослідковується в брошурах М. Петровського під кінець війни. Приміром, він пише, що боротьба, яка велася проти польських загарбників, була одночасно “боротьбою за об’єднання усього українського народу з братським російським народом, з яким зв’язувала український народ спільність мови, віри, звичаїв, походження та історії. Завдяки “об’єднанню” українці зберегли “свою народність, мову, релігію, культуру ... а також ... - державність”⁷⁶.

В усіх працях означеного періоду вчений підкреслює стрижневий напрямок української історії – боротьбу за

возз'єднання українського народу в єдиній державі та об'єднання з "єдинокровним" російським народом. Іноді він проводить паралелі між возз'єднанням українського народу в середині XVII ст. і подіями 1939-40 рр., а згодом і 1944 р., коли відбулося повне звільнення України, включаючи й Закарпаття.

Високо оцінює М. Петровський постать Б. Хмельницького, який втілює в собі "найкращі героїчні риси українського народу, його незламний дух ..." ⁷⁷ "об'єднав український народ з великим, братським, єдинокровним народом" ⁷⁸. Взагалі, великий гетьман в роки війни підносився на небувалу висоту. Радянською пропагандою, передусім українською, створюється справжній його культ. В 1943 р., коли розпочалися військові операції по визволенню України, встановлюється високо престижна бойова нагорода – Орден Богдана Хмельницького ⁷⁹. Постановою уряду УРСР м. Переяслав переіменовується в Переяслав-Хмельницький. Головна партійна газета – "Правда" – характеризує українського гетьмана як "найвидатнішого політичного діяча" свого часу, який "дуже добре розумів, що порятунок українського народу можливий на одному лише шляху – в союзі його з братнім російським народом" ⁸⁰. Пропагандистська екстраполяція на сучасність тут є очевидною. Восени 1943 р., коли відбувається битва за Київ, апологетизація "національного героя українського народу" досягає свого апогею. Фактично, Б. Хмельницький перетворюється, якщо використовувати фольклорну термінологію, на міфопоетичного героя-богатиря. Так, газета "Радянська Україна", маючи на меті мобілізувати український народ на справу визволення Батьківщини, віщує: "в жилах нашого народу тече, буяє, кипить гаряча кров Богдана Хмельницького... слухайте, слухайте! Не кров народу тече в жилах Б. Хмельницького, а навпаки – кров Хмельницького в жилах народу!!" ⁸¹.

Проте, в колективних доробках ІІУ воєнного часу та в деяких індивідуальних працях, не дивлячись на таку високу оцінку Б. Хмельницького, приєднання України до Росії продовжує оцінюватися в рамках теорії "найменшого зла". Так, у відповідному розділі I тому "Історії України" (1943 р.) говориться: "звичайно, оцінюючи це приєднання, ні в якому разі не треба забувати, що Україна приєдналася до Росії царської, що царизм, який був диктатурою поміщиків, провадив колоніальний наступ на Україну... мусимо константувати, що це було зло. Але це було злом меншим порівняно з тим, що чекало український народ в тому разі, якби Україну загарбала Польща або Туреччина" ⁸². В

цілому автори колективних праць ІІУ дотримуються схеми історії України М. Грушевського; національний фактор в них виступає наперед формаційного; український історичний процес показується відрубно від російського. Головний чинник української історії, що виступає в тогочасних працях М. Петровського, тобто - історія українського народу як історія його боротьби за возз'єднання в єдиній українській державі та об'єднання з російським народом, - в колективних працях ІІУ відсутній. Показ історії україно-російських взаємин подається в них скоріше формально. Без особливої аргументації повторюються тезові положення про "спільну вітчизну східних слов'ян – Київську Русь". В зазначеному I томові сказано, що "Київська держава була періодом спільної історії України, Росії, Білорусії", а в "Нарисі історії України"⁸³ (1942 р.) підкреслюється, що культура Київської Русі була "спільною спадщиною пізніших східнослов'янських народів"⁸⁴.

ІІУ був головним осередком історичної науки в УРСР, він, за більшовицькою термінологією, являв собою "штаб історичного фронту". На праці ІІУ орієнтувалися у вузах і школах, в яких вони були головними посібниками з історії України. Для широкого загалу великим накладом видавалися науково-популярні та популярні історичні книжки співробітників ІІУ. Їхні статті друкувалися в масовій періодиці. Науковці ІІУ виступали з лекціями з історії України перед різноманітними аудиторіями слухачів, в яких висвітлювали найбільш актуальні питання історії України. Тому їх відношення до концепцій М. Грушевського особливо хвилювало ідеологічний апарат КП(б)У. В травні 1944 р. суворій критиці піддав колектив та праці Інституту партійний філософ - згаданий вже директор Інституту історії партії при ЦК КП(б)У Ф. Єневич. В розгорнутій довідці "Про недоліки в роботі Інституту історії України АН УРСР", складеній за завданням Управління агітації та пропаганди ЦК КП(б)У, він звинувачує ІІУ в тому, що там "отаборилися" українські "буржуазні націоналісти". Тому діяльність ІІУ за роки його існування, за вироком Ф. Єневича, була "безплідною". В довідці тезово сформульовані основні "хиби" історичної концепції історії України М. Грушевського і його школи та вказується, що протидія їм зі сторони вчених ІІУ "була дуже незначною"; вони "до цього часу не розтрошили до кінця буржуазно-націоналістичних концепцій"⁸⁵. Ф. Єневич, серед проблем, які науковці ІІУ не висвітлили або висвітлили неповно, або навіть помилково, виділяє питання

“виникнення і оформлення української народності”, приєднання України до Росії та ін.⁸⁶. Зокрема, він вважає, що останнє питання висвітлено однобічно. Ф. Єневич вказує, що в працях науковців ІІУ, передусім, М. Петровського, підкреслюються переважно лиш зовнішні причини, які прискорили приєднання. Але ж, головна причина на думку партійного ідеолога, це – внутрішня. А саме: “етнографічна, історична, культурна, мовна, побутова і навіть релігійна споріденість українського народу з народом російським.”⁸⁷ У виданнях ІІУ “дуже слабо підкреслено ...що приєднання України до Росії є не початком союзу українського і російського народів, а політичним і юридичним оформленням фактично існуючого союзу цих народів на протязі віків, в свій час штучно розірваних іноземними окупантами”⁸⁸ (курсів – Ф.Є; підкреслено – Н.Ю.). Хоча слово “благо” тут не використано, але справа не в словах, а в суті. Вона ж полягає в тому, що початковий “союз” (тобто – спільне життя в давньоруській державі) був “штучно розірваний” і, відповідно, приєднання в 1654 р. було, за логікою Ф. Єневича, органічним, а отже – безумовно позитивним явищем. Позиція Ф. Єневича чітко ілюструється міркуваннями М. Костомарова, якого партійний ідеолог цитує з метою підкріплення своїх суджень: “Доля зв’язала малоруський народ з великоруським нерозривними узами... Між цими народностями лежить кровний, глибокий, нерозривний духовний зв’язок, який ніколи не допустить до порушення їх політичної і суспільної єдності, той зв’язок, який не знищувався під впливом минулих історичних обставин, які насильно розривали ці народності, – той зв’язок, якого не розрвали ні внутрішні усобиці, ні татари, ні Литва, ні поляки... Ні великороси без малоросів, ні останні без перших не можуть здійснювати свого розвитку”. З цією думкою М. Костомарова Ф. Єневич цілком солідаризується, лише вказує, що “твердження тільки про духовний зв’язок – обмежене”. Не дивно, що про формулу “найменшого зла” в довідці Ф. Єневича нема навіть і згадки. Позиція директора Інституту історії партії в цілому співпадає з головною думкою тез партійно-державного керівництва, що вони викладені у постанові, присвяченій 290-річчю Переяславського акту (січень 1944 р.). Напевне, що саме після цього “доносу” Ф. Єневича, М. Петровський у своїх працях і лекціях став більше підкреслювати і, так звані, внутрішні причини приєднання, хоча і без цього відношення вченого до події 1654 р. і її наслідків було цілком позитивне. Між іншим, ця довідка Ф. Єневича і, як можна

думати, подальше спілкування філософа з партійним керівництвом⁸⁹, послужили пізніше основами для критики вже керівними працівниками ЦК, як праць українських істориків, так і концепції М. Грушевського.

Отже, приблизно, протягом семи років відбулася метаморфоза в оцінці події (та її наслідків) приєднання України до Росії 1654 р. від положення “абсолютного зла” через формулу “найменшого зла” до тези (щоправда, іще чітко невисловленої) про “цілковите благо”. Зміна акцентів в оцінці названої події в українській історіографії та офіційній пропаганді відбувалася в цілому з огляду на зміни (внутрішні й зовнішні) в політичній ситуації СРСР та УРСР. Необхідно зацентувати, що більшовицький ідеологічний апарат не диктував науковцям–історикам – конкретних положень, а вказував лише загальний напрямок перегляду старих концепцій, як української, так і російської історіографії. Достатньо привести в приклад діяльність М. Петровського. Головні зміни відбулися в положеннях, що стосувалися історії україно-російських взаємин. Трансформації зазнали ключові аспекти історії України, які тісно були між собою пов’язані. Це – проблеми Київської Русі, походження українського народу, “етнічної єдності” росіян і українців та приєднання України до Росії в 1654 р. Висунення нових положень – про Київську Русь як колыску українців, росіян і білорусів, та їх етнічної єдності аж до єдиної давньоруської народності в той період, пізніше формування сучасних східнослов’янських народностей та інше – логічно призвели до зміни відношення й досамого факту приєднання України до Росії, який, іноді, вже починає трактуватися як “возз’єднання”. Проте, формальне застосування в історіографії формули “найменшого зла”, а також терміну “приєднання” спостерігається аж до початку 50-х рр. Втім, зазначена формула в офіційних документах і пропаганді фактично не використовується. Приєднання України до Росії та його наслідки потрактується в цілому, як виключно позитивне явище. Відбулася ця зміна акцентів у період звільнення України від німецько-фашистських загарбників, тобто в 1943-44 рр. Перепиті і нюанси подальшого ідеологічного та історіографічного процесу, вплив суспільно-політичної ситуації в країні, відзначення ювілейних дат тощо вносили свої корективи до справи оцінки приєднання і остаточного відказу від формули “найменшого зла”. Але цей період буде висвітлено вже в подальших студіях.

- ¹ ПЕРЕЯСЛАВСЬКА РАДА 1654 РОКУ (Історіографія та дослідження) / Редкол.: П. Сохань, Я. Шашкевич, І. Гирич, та ін. – К.:Смолоскип, 2003. – ХХ+890 с.
- ² Про це прямо йшлося в інструкціях 1948 р. ЦК КП(б)У з нагоди відзначення 300-річчя початку Визвольної війни українського народу. Див., напр.: ЦДАГО України. – Ф.1, оп.70, спр.1635. – Матеріали к 300-летию начала освободительной. войны (1648 – 1654 гг.). – 1948 г. – Арк.5.
- ³ Ісаєвич Ярослав. Проблеми походження українського народу: історіографічний і політичний аспект // Україна давня і нова. Народ, релігія, культура. – Львів, 1996. – С.27-29.
- ⁴ Тези ЦК КПРС до 300-річчя возз'єднання України з Росією. – К., 1954, - С.5, 10-12.
- ⁵ Оглоблин О. Думки про сучасну українську історіографію. – Нью-Йорк, 1963. – С.19-20.
- ⁶ Названий історик, як відомо, піддав критиці схему січневих тез у праці “Приєднання чи возз'єднання” (1966 р.), що поширювалася у самвидаві, а вийшла друком у Торонто в 1972 р. – Див.: Брайчевський Михайло. Вибрані твори. – Нью-Йорк – Київ, 1999. – С.7-8; С.489-535.
- ⁷ Див., напр.: Брайчевський М. Як Президія Академії наук розправлялася з непокірливим істориком. // Український історик. – 1997. – Т.ХХІV. – Ч.1-4. – С.216-221.
- ⁸ Див. напр.: Оглоблин О. Вказ. праця; Крупницький Б. Основні проблеми історії України. - Мюнхен, 1955; Його ж. Українська історична наука під советами. - Мюнхен, 1957.; Чубатий М. Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східнослов'янських націй. - Нью-Йорк, 1964; Його ж. Українська історична наука (її розвиток та досягнення). - Філадельфія, 1971 та ін.
- ⁹ Див.: Коваль М.В., Рубльов О.С. Передмова // У лещатах тоталітаризму: Інститут історії України НАН України (1936 – 1956 рр.): Зб. документів і матеріалів: У 2-х частинах / Упоряд.: Р.Я. Пиріг (керівник), Т.Т. Гриценко, В.М. Мазур, О.С. Рубльов. – К., 1996. – Ч.І; Коваль М.В. Сталін, тоталітаризм і українська історіографія (30-40-і рр.) // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. ст. Вип.1. – К., 1997; Санцевич А. Інститут історії України Національної академії наук України: Історіографічний нарис: До 60-річчя установи. – К., 1998; Удод О.А. Кость Гуслистый – історик України. К., 1998 та ін.
- ¹⁰ Див. прим.: Грушевський М.С. Звичайна схема “русской” історії й справа раціонального укладу історії Східного Слов'янства // Статті по славяноведенью. – Сп-б, 1904. – Вып. І. – С.291-304.
- ¹¹ Хвиля А. Про наші літературні справи. – Коммунист. – 1926. – 28 апреля. – С.2.
- ¹² Сталин И. Тов. Кагановичу и другим членам ПБ ЦК КП(б)У // Сталин И.В. Сочинения. - Т.8. – М., 1954. – С.152-153.
- ¹³ Одним із перших цей епітет застосовує головний редактор провідного

- історичного журналу СРСР Б. Волін. Див.: Волин Б. Великий русский народ // Исторический журнал. – 1938. - № 5. – С.1-17.
- ¹⁴ Див.: Большая правда на историческом фронте // Исторический журнал. – 1937. – № 8. – С.6-12.
- ¹⁵ Див., напр.: Фохт А.О. О методических и педагогических ошибках М.Н. Покровского // Исторический журнал. – 1937. – № 3.
- ¹⁶ БСЭ. Первое издание. Том LIX. – М., 1935. – С.818.
- ¹⁷ Брайтчевський Михайло. Вибрані твори... - С.492.
- ¹⁸ Див.: Петров В.А. Страна готовилась к отражению агрессии // Военно-исторический журнал. – 1995. - № 6. – С.5, а, також у: Коваль М.В., Рубльов О.С. Передмова // У лещатах тоталітаризму: Інститут історії України НАН України (1936 – 1956 рр.): Зб. документів і матеріалів: У 2-х частинах / Упоряд.: Р.Я. Пиріг (керівник), Т.Т. Гриценко, В.М. Мазур, О.С. Рубльов. – К., 1996. – Ч.І. – С.13-17.
- ¹⁹ Сталин И. О статье Энгельса «Внешняя политика русского царизма» // Большевик. – 1941. - № 9. – С.1-5.
- ²⁰ БСЭ. – Т. LIX. – М., 1935. – С.819.
- ²¹ Осипов К. Богдан Хмельницкий. (Серия “Жизнь замечательных людей”). № 34. – М., 1939.
- ²² Див.: Юркова О.В. Документи про створення і перші роки діяльності Інституту історії України АН УРСР (1936-1941 рр.). – К., 2001. – С.93-95.
- ²³ Див.: Коваль М.В., Рубльов О.С. Вк. пр. – С.8-12.
- ²⁴ Юркова О.В. Вк. пр. – С.9.
- ²⁵ Власне, вперше це було здійснено Н.Л. Рубінштейном в книзі: Нарис історії Київської Русі. – Харків-Одеса, 1930. – С.5. Але на той момент наукові положення одеського вченого залишилися не поміченими. Можемо припустити, що ще просто не склалася специфічна політична ситуація.
- ²⁶ Нариси з історії України. Вип.І. / Під заг. ред. С.М. Белоусова - К., 1937. - С.81.
- ²⁷ Нариси з історії України. Вип.І. / Під заг. ред. С.М. Белоусова - К., 1939. - С.81.
- ²⁸ Нариси з історії ... - 1937; 1939. - С.160, 184.
- ²⁹ Гудзій Н. “Слово о полку Игореве” и его историческая почва // Исторический журнал. – 1938. - № 7. – С.13.
- ³⁰ Греков Б.Д. Киевская Русь. – М.-Л., 1939. – С.8-9.
- ³¹ Див., напр.: Юсова Н. Зародження теорії про давньоруську народність в історичній науці СРСР // Український історичний збірник-2001. – К., 2002. – С.34-50.
- ³² Див.: Греков Б.Д. Древнейшие судьбы Западной Украины // Новый мир. – 1939. – №10-11. – С.248-256.
- ³³ З стенограми наради в ЦК КП(б)У про боротьбу з проявами націоналізму в історичній науці. 29 – 30 квітня 1947 р. // У лещатах тоталітаризму ... – Ч.ІІ. – С.54.

- ³⁴ Див. програму сесії, опубліковану в книзі О.В. Юркової: Вк. пр. – С.103-105.
- ³⁵ Белоусов С.М. Крах польської держави і з'єднання великого українського народу в єдиній Українській державі – УРСР // Західна Україна. Збірник під ред. С.М. Белоусова і О.П. Оглобліна. – К., 1940. – С.97-109.
- ³⁶ Див., напр.: Марченко М. Присоединение Украины к России 1654 г. // Большевицское знамя. – Одесса, 1939. – 18 января. – С.2; Петровський М. Переяславська Рада 1654 року: До 285-річчя з часу приєднання України до Росії // Пролетарська правда. – 1939. – 18 січня. – С.2; Його ж: Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії: До 285 річниці // Чорноморська Комуна. – Одеса, 1939. – 18 січня. – С.3 та ін.
- ³⁷ Петровський М.Н. Західна Україна у визвольній війні українського народу проти шляхетської Польщі (1648 – 1654 рр.) // Західна Україна. – С.64.
- ³⁸ Петровський М. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648-1654 рр.). / Нариси з історії України. Вип. IV. – К., 1939. – С.254-255.
- ³⁹ Там само. – С.210-211.
- ⁴⁰ З стенограми наради в ЦК КП(б)У про боротьбу з проявами націоналізму в історичній науці. 29 – 30 квітня 1947 р. ... – С.52.
- ⁴¹ Див., напр.: Стенограма виступу директора Інституту історії України АН УРСР М. Петровського на нараді з питань історії України в ЦК КП(б)У. 10 березня 1945 р. // У лещатах тоталітаризму ... – Ч.ІІ. – С.11.
- ⁴² Сапегін А.А. Тематичний план АН УРСР // Вісті АН УРСР. – 1941. - № 1. – С.44-45.
- ⁴³ Академія наук УРСР у 1941 р. / Склали: С.Є. Боржковський, Т.О. Времева та ін. – К., 1941. – С.110.
- ⁴⁴ Див.: ЦДАГО України. – Ф.1, оп.70, спр.52. – Арк.1. Відновлений варіант монографії, що повністю так і не була опублікована, зберігається в особовому фонді М.Н. Петровського в ІА НБУ ім. В.І. Вернадського: Ф.230, оп.1, спр.61 (181 арк.), спр.62 (192 арк.), спр.63 (184 арк.), спр.64. (219 арк.).
- ⁴⁵ ЦДАГО України. – Ф.1, оп.70, спр.52. – Стаття проф. М.Н. Петровського «Воссоединение украинского народа в Украинском советском государстве». 1943 р. (на 106 арк.). – Арк.1. Див., також, позитивний відгук П.Г. Тичини: Розвиток української радянської культури за 25 років // Вісті АН УРСР. – 1943. - №1-2. – С.49.
- ⁴⁶ Див.: ЦДАГО України. – Ф.1, оп.70, спр.52. – Арк.1.
- ⁴⁷ Там само. – Арк.1.
- ⁴⁸ Петровський М. Возз'єднання українського народу в єдиній українській радянській державі. – К.-Х., 1944. – 28с.; Петровський М.Н. Воссоединение украинского народа в едином украинском советском

- государстве. – М., 1944. – 87с. та ін.
- ⁴⁹ Петровский Н.Н. Воссоединение украинского народа в едином украинском советском государстве // Большевик. – 1944. - №2. – С.42-55.
- ⁵⁰ Довідка директора Інституту історії партії при ЦК Компартії України Ф.Ф. Єневича “Про недоліки в роботі Інституту історії України Академії наук УРСР” (17 травня 1944 р.) // У лещатах тоталітаризму ... – Ч.І. – С.126.
- ⁵¹ Аналіз її див., напр.: Юсова Н. Зародження теорії про давньоруську народність в історичній науці СРСР // Український історичний збірник-2001. – К., 2002. – С.50-52.
- ⁵² Петровський М.Н. Київська Русь – спільний початковий період історії російського, українського і білоруського народів // Праці січневої сесії АН УРСР. – Ч.1: Доповіді відділу суспільних наук. – Уфа, 1942. – С.5-22. Пор.: ІА НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф.230, оп.1, спр.61. – Арк.83-128.
- ⁵³ ЦДАГО України. – Ф.1, оп.70, спр.759. – Арк.30.
- ⁵⁴ Петровський М.Н. Київська Русь ... – С.5-22.
- ⁵⁵ Див.: З протоколу №20 засідання Президії АН УРСР про відновлення роботи Інституту історії і археології. 12 червня 1942 р. // У лещатах тоталітаризму ... – Ч.І. – С. 110.
- ⁵⁶ Про це див.: Юсова Н. Зародження теорії ... – С.34-78.
- ⁵⁷ Про це див. детальніше: Гриневич Владислав. Сталінська модифікація ідеології радянського патріотизму наприкінці 30-х – на початку 40-х років ХХ ст. // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвузівський збірник наук. праць. – Вип.8. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – С.356-362.
- ⁵⁸ Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ - ХХ ст. Історичні нариси / Д.В. Архієрейський, О.Г. Бажан, Т.Б. Бикова та ін. Відп. ред. В.А. Смолій – К., 2002. – С.707.
- ⁵⁹ Див., приміром: Петровський М.Н. Незламний дух великого українського народу. – Харків, 1943. – 23с.; Із сучасних праць: Гриневич Владислав. Сталінська модифікація ідеології радянського патріотизму наприкінці 30-х – на початку 40-х років ХХ ст. ... – С.362-363.
- ⁶⁰ Дивись, напр., тематично-видавничий план об'єднаного Інституту суспільних наук на 1942 р.: ЦДАГО України. – Ф.1, оп.70, спр.46. – Арк.22-24, 51., а, також: З стенограми наради в ЦК КП(б)У про боротьбу з проявами націоналізму в історичній науці. 29 – 30 квітня 1947 р. ... – С.54.
- ⁶¹ Див.: Гриневич В. Сталінська модифікація радянського патріотизму... – С.366.
- ⁶² Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ – ХХ ст. ... – С.707.
- ⁶³ Петровський М. Військова доблесть українського народу // Комуніст. – 1941. – 9 липня. Першим на цей факт звернув увагу україно-

- канадський дослідник Р. Сербин: Вк. пр. – С.24-25.
- ⁶⁴ Див.: Петровський Н.Н. Военное прошлое украинского народа. – М., 1939. – 67 с.
- ⁶⁵ Див.: ЦДАГО України. – Ф.1, оп.70, спр.91. – Письмо тов. Хрущева Н.С. тов. Сталину об ознаменовании 290-летия со дня присоединения Украины к России. Материалы к докладу 26 годовщины Великой Октябрьской революции. 30 окт. 1943 – 18 янв. 1944 г.г. – 47 арк.
- ⁶⁶ Там само. – Проект об ознаменовании 290-летия со дня присоединения Украины к России. Постановление ЦК КП(б)У. – Арк. 5-47.
- ⁶⁷ Там само. – Арк.45.
- ⁶⁸ Там само. – Арк.46.
- ⁶⁹ Див.: Там само. – Спр.150. – Переяславська Рада 18 січня 1654 р. (Довідка). – Арк.154-156. Там само. – Арк.154
- ⁷⁰ Там само. – Арк.154
- ⁷¹ Докторська монографія М. Петровського була присвячена саме цій темі.
- ⁷² Див., напр.: ЦДАГО України. – Ф.1, оп.70, спр.385. – Арк.18-19; спр.538. – Арк.14.
- ⁷³ Наприклад, термін “возз’єднання” в цьому сенсі використовує співробітник пропаганди ЦК КП(б)У – укладач довідки про наради істориків в ЦК КП(б)У від 10-го та 17 березня 1945 р., див.: У лещатах тоталітаризму ... Ч.ІІ. – С.19.
- ⁷⁴ Петровський М. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648 – 1654 рр.). Додаток до журналу “Більшовик України”. – К., 1941. – С.29.
- ⁷⁵ ЦДАГО України. – Ф.1, оп.70, спр.388-389. – Стенограма совещания историков при ЦК КП(б)У. Заседание четвертое-шестое. – 31 марта 1945 г. – 14 апреля 1945 г. – Арк.55.
- ⁷⁶ Петровский Н.Н. Богдан Хмельницкий. – М., 1944. – С.45.
- ⁷⁷ Петровський М.Н. Незламний дух великого українського народу. – С.12.
- ⁷⁸ Петровський М. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648 – 1654 рр.). Додаток до журналу “Більшовик України”. – С.21.
- ⁷⁹ Детальніше про утворення Ордена Богдана Хмельницького див.: Гриневич В. Як гетьман “зрадник” став героєм. // Пам’ятки України. – 1991. - № 5. – С.4-7.
- ⁸⁰ Правда. – 1943. – 11 октября. – С.2.
- ⁸¹ Радянська Україна. – 1943. – 14 жовтня. – С.2.
- ⁸² Історія України. Т.І. / Під ред. М.Н. Петровського. – Уфа, 1943. – С.307.
- ⁸³ Там само. – С.98.
- ⁸⁴ Нарис історії України / За ред. К.Г. Гулистого та ін. – Уфа, 1942. –

С.39.

⁸⁵ Довідка директора Інституту історії партії при ЦК Компартії України Ф.Ф. Єневича “Про недоліки в роботі Інституту історії України Академії наук УРСР” (17 травня 1944 р.) // У лежцатах тоталітаризму ... – Ч.І. – С.123-128.

⁸⁶ Там само. – С.127-128, 130-131.

⁸⁷ Там само. – С.130.

⁸⁸ Там само. – С.131.

⁸⁹ Як свідчать деякі архівні документи, Ф. Єневич іноді виступав в якості посередника між співробітниками ІІУ та Управлінням пропагіту при ЦК КПУ(б). Див., напр.: ЦДАГО України. – Ф.1., оп.70, спр. 1047. – Арк.5.